

Udskiftningen i Midtjylland – en rekonstruktion

Af Asger Th. Simonsen

I.

Det midtjyske Middelsom herred kan minde om et Jylland en miniature. Det ligger stort set i området mellem Randers og Viborg, mod nord afgrænset af Nørreå, mod syd af Gudenå. Man finder her de landskabstyper, som er karakteristiske for hovedlandet: vældige engstrækninger langs åerne, gode landbrugsjorder i de østlige sogne, men vestpå mere »skarpe« egne med hede- og lyngstrækninger.

Det var altså et godt valg, Klaus Thingholm Kristensen gjorde, da han udpegede dette herred som *case-study* for sin afhandling, »Når hver fik sin lod.«¹ Bogens tema er udskiftningen og dens historiske baggrund, et emne, der ikke behøver nærmere præsentation for at vække læserens interesse til live. Dertil kommer, at afhandlingen behandler udskiftningen i et typisk privat fæstegodsområde. (Der var i slutningen af det 18. århundrede kun få selvejerbønder i Middelsom herred). Dette giver hans arbejde et særlig

interessant perspektiv. For selv om størstedelen af kongerigets bøndergods tilhørte private godsejere, er det ikke desto mindre en kendsgerning, at litteraturen om udskiftningen har været koncentreret om selveje- eller arvefæstedistrikter (de sidstnævnte under kronen).²

Det er nægteligt en anselig opgave, forfatteren har givet sig i kast med. Han har gennemgået et omfattende, utrykt kildemateriale, opsporet dels i godsarkiver, dels i lokal- og centraladministrationens arkiver. Han er meget velbevandret i faglitteraturen, og overalt i afhandlingen diskuterer han sine resultater med den nyeste forskning inden for landbohistorien. Hans arbejde bærer præg af en meget stor indsats i behandlingen af kvantitativt materiale, idet tekst og bilag rummer ikke mindre end 34 tabeller og figurer. Derimod kunne den sproglige fremstilling have fortjent en skrap sanering med det formål at få ryddet op i mange af de mindst talt labyrintiske sætningskonstruktioner.

Asger Th. Simonsen, f. 1943, cand. mag., bosiddende i Schweiz.

1. Klaus Thingholm Kristensen: *Når hver fik sin lod. Studier i udskiftning og konjunkturforløb i et midtjysk herred*. Landbohistorisk Selskab, Odense. 1985, 161 s., ill. – Bogen er forsynet med tabeller, figurer, kort, noter, bilag samt litteraturliste. Den er udsendt i Landbohistorisk Selskabs såkaldte »studieserie«, d.v.s. prisbillige udgivelser af specialer og lign. afhandlinger. I dette tilfælde er der tale om en let bearbejdet udgave af forfatterens hovedfagsspeciale i historie ved Århus Universitet.
2. Litteratur om udskiftningen blandt selvejere: Harald Nielsen: »Oversigt over udskiftningen i det forrige Skanderborgske rytterdistrikt (o. 1770–1820)«, i: *Jyske Samlinger*, Ny rk. III, 1954–56, s. 27–64; Valdemar Andersen: »Udskiftningen i Riberhus amt«, i: *Fra Ribe Amt*, 1973, s. 193–259. Blandt kronens arvefæstere: Birthe Stig Jørgensen: »Bønderne og udskiftningen i Hørsholm amt«, i: Svend Gissel (red.): *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang*, Kbh., 1970, s. 112–128; Jørgen D. Rasmussen: *Bønderne og udskiftningen*, Kbh., 1977. I begyndelsen af 1780'erne var endnu kun et mindretal af kronens bønder arvefæstere, men ikke desto mindre oprådte de øvrige kronfæstere ofte som om de i lighed med selveje- og arvefæstebønder havde rettigheder m.h.t. udskiftningens gennemførelse. Det havde de rent juridisk ikke (se senere), men alligevel skete udskiftningen af deres landsbyer i mange tilfælde på deres initiativ. Rentekammeret, der i den situation fungerede som »lodsejer«, var meget lydhør over for de almindelige kronfæsternes ansøgning om udskiftning og lod dem ofte få et stort ord at skulle have sagt i selve udførelsen af projektet. Se Birthe Stig Jørgensen: »Udskiftningen af krongodset i Nordsjælland«, i: *Fra Frederiksborg Amt*, 1966, s. 1–100. – Litteraturen om de private godser og udskiftningen er mindre omfattende. Poul Nissen: »Udskiftningen i Præstø amt«, i: *Aarbof. Hist. Samf. f. Præstø Amt*, 1943, s. 36–66; samme: »Udskiftningen i Fyns stift«, i: *Fynske Årbøger*, 1959, s. 121–170. Hertil kommer en meget spredt litteratur i lokalhistoriske tidsskrifter om udskiftningen af enkelte landsbyer, der som regel hørte under private godser.

Opgavens sigte er at undersøge udskiftningens – som det hedder – »periodisering og dele af det årsagskompleks, som ligger til grund for periodiseringen.« Udskiftningens historiske forløb vil forfatteren forklare ved hjælp af følgende faktorer: effekten af de store udskiftningsforordninger af 23. april 1781 og af 15. juni 1792,³ fæsternes og godsejernes »holdning« til udskiftningen og endelig de økonomiske konjunkturers indflydelse.⁴

Det er lykkedes Kristensen at efterspore tidspunktet for udskiftningen i 33 af herredets 37 landsbyer. Udskiftningen tog så småt fart i begyndelsen af 1780'erne, men derefter indtrådte der en pause indtil år 1789. Fra dette tidspunkt kom der atter skred i bevægelsen, som kulminerede i 1789–93 med atten udskiftninger. Endelig fandt i årene 1795–97 den sidste udskiftningsbølge sted med ni udskiftninger.⁵

En analyse af tidspunkterne for de enkelte udskiftninger viser, at ingen af de to udskiftningsforordninger på kort sigt havde nogen større effekt. Forklaringen på udskiftningens forløb skal derfor ifølge Kristensens opfattelse først og fremmest søges i udviklingen af de økonomiske konjunkturer på lokalt plan. Derimod tillægger han, når alt kommer til alt, ikke bøndernes eller godsejernes holdninger nogen større værdi som selvstændig forklaring, men lader dem stort set fremstå som en afhængig variabel af konjunkturforløbet. For at udtrykke det firkantet er hans tese, at hverken godsejere eller bønder var interesseret i udskiftningen, så længe det gik landbruget skidt. Vendte konjunkturerne til det bedre, skete der samtidig en holdningsændring hos

både godsejere og fæstere til fordel for udskiftningen.

Anden halvdel af det 18. århundrede var som bekendt en økonomiske blomstringstid. Der var imidlertid langt fra tale om en jævn og stabil fremgang, navnlig 1780'erne bød på alvorlige tilbageslag for landbruget. I Midtjylland satte krisen ind 1783–84 og varede indtil høsten 1790. Især 1785, 1788 og 1789 var slemme kriseår med dyrtid og misvækst foruden alskens sygdom og elendighed blandt folk og fæ.⁶

Tilbagegangen kan Kristensen dokumentere på grundlag af minutiøse analyser af kornprisernes udvikling, foldudbyttet og fæstebøndernes restancer. De sidstnævnte udgør et hovedpunkt i argumentationen. Medens bønderne i begyndelsen af 1780'erne var så godt som restancefri, steg deres gæld i årenes løb og nåede i slutningen af årtiet et »betragteligt omfang«.⁷

På den anden side viser den efterfølgende udvikling i restancerne, at tiderne fra og med 1790 blev bedre. Gælden gik stærkt ned, og landbrugets økonomi var i halvfemserne kendetegnet ved uafbrudt vækst.

Kristensen hævder, at den økonomiske krise i 1780'erne kan forklare den pause, der opstod i udskiftningsbevægelsen.⁸ En række indberetninger fra herredets godsejere til rentekammeret i 1785 afslører da også, at ingen af dem ønskede at få fællesskabet ophævet. Fem år senere var konjunkturerne vendt til det bedre, og følgelig skete der en markant holdningsændring til fordel for udskiftningen. Nu var først og fremmest bønderne blevet ivrige efter at få udskiftet, hvorimod gods-

3. Klaus Thingholm Kristensen tager ikke hensyn til effekten af udskiftningsforordningen af 13. maj 1776. Den har dannet juridisk grundlag for de få byer i herredet, som blev udskiftet o. 1780–82. – Et særligt punkt i afhandlingen drejer sig om effekten af udskiftningsforordningen af 1792. Denne forordning bestemte, at lodsejerne kunne afkræve fæsterne renteudgifterne i forbindelse med investeringerne i udskiftningen. Ligeledes kunne de to parter ved fæsteskit indgå frivillig aftale om forhøjelse af landgilden.

4. Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. s. 19–11.

5. Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. Kap VI, s. 93–108.

6. Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. Kap IV, s. 41–72.

7. Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. s. 63.

8. Dette synspunkt er m.h.t. udviklingen på rigshistorisk niveau fremsat af Claus Bjørn: »Udskiftningsforordningen af 23. april 1781 og dens plads i dansk landbrugs historie«, i: *Forordning om jordfællesskabets ophævelse ...*, Kbh.: Landbrugsministeriet, Matrikeldirektoratet, 1981, s. 14.

ejerne stillede sig mere tøvende over for sagen. De gik dog efterhånden med til, at reformerne skulle gennemføres.⁹

Kristensen kan påvise, og her er der virkelig tale om en landbohistorisk finesse, at bønderne i stor udstrækning selv måtte betale om ikke alle, så dog nogle af udgifterne ved udskiftningen.¹⁰ Denne løsning var uden hjemmel i 1781-forordningen og stod i direkte modsætning til centraladministrationens fortolkning af bestemmelserne, hvorefter lodsejerne, det vil i dette tilfælde sige godsejerne, alene skulle bære omkostningerne ved udskiftningsarbejdet. (Mere herom senere). Ifølge Kristensen var det af afgørende betydning, at de bedre tider rent faktisk satte bønderne i stand til at klare disse udgifter.¹¹

Årene 1788–1790 var de store hoveribevægelsers epoke. Hoveriprotester og -strejker skyldede hen over det ganske land og skånede heller ikke Middelsom herred.¹² Tværtimod var bønderne her stærkt engageret i bevægelsen. Ifølge Kristensen havde den økonomiske fremgang gjort bønderne mindre afhængige af godsejerne, og dette førte til, at de nu fik »mod og lyst« til at protestere mod hoveriet.¹³ Han antyder, at der kunne være en sammenhæng mellem hoveribevægelsen og udskiftningen, men tør ikke give noget endeligt bud. Derimod drager han den bagvendte slutning, at bønderne ville have protesteret mod ophævelsen af fællesskabet, såfremt de havde foretrukket at blive ved det gamle. For deres protester mod hoveriet viser jo, at de ikke var bange for at give deres utilfredshed til kende.¹⁴ Men Kristensen har ikke fundet spor efter eventuelle udskiftnings-protester!

I den endelige konklusion s. 134 kan forfatteren da også konstatere, at der var et »ty-

deligt sammenfald imellem konjunkturer, holdninger og periodiseringen af udskiftningen«. Dog må han indrømme, at år 1789, som ikke var noget godt høstår, »komplicerer billedet lidt«. D.v.s., dette år, hvor udskiftningen for alvor tog fart, passer ikke rigtigt ind i tesen om sammenhængen mellem de økonomiske konjunkturer og genoplivelsen af udskiftningsbevægelsen. Alligevel tøver forfatteren ikke med s. 133 at betegne 1789 som et »vendepunkt«. Det forklarer bare ikke den selvmodsigelse, som helt oplagt sætter spørgsmålstegn ved Kristensens hypotese.

Sandheden er da også, at denne ret simple hypotese ikke kan forklare så frygtelig meget om udskiftningen i Middelsom herred, selv om der naturligvis er noget om snakken. I virkeligheden er der tale om en kompliceret – og derfor langt mere interessant, proces, end forfatteren forestiller sig. Det kan undre, at det aldrig lykkes for Kristensen at se udskiftningen i det rette forklarelsens lys, for hans afhandling er fyldt med data af forskellig slags, som burde have ledet hans tanker ind på andre baner. Men det sker bare ikke...

Kristensen begår metodisk set den fundamentale fejltagelse, at han alt for ensidigt anskuer udskiftningen ud fra fæstebøndernes synsvinkel. Godsejernes rolle reducerer han nærmest til at være de passive tilskuere. F.eks. er deres holdning til udskiftningen stort set kun defineret som enten »positiv« eller »negativ«, nogen udførlig redegørelse for deres motiver får man aldrig. Her ligger miseren! For sandheden er, at det ifølge udskiftningsforordningerne var godsejerne og dem alene, som i deres egenskab af lodsejere til bøndergodset tog initiativ til og beslutning om ophævelsen af fællesskabet.¹⁵ Som fæstere

9. Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. Kap. V, s. 73–108.

10. Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. Kap VII, s. 109–131.

11. Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. s. 86.

12. Claus Bjørn: »The Peasantry and Agrarian Reform in Denmark« i: *Scandinavian Economic History Review*, XXV, 1977, s. 117–37; samme: »Den jyske proprietærfejde«, *Historie*, Ny rk., XIII, 1979, s. 1–70, spec. s. 12–22.

13. Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. s. 20.

14. Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. s. 87.

15. Samtlige udskiftningsforordninger opererer kun med begrebet lodsejer som den person, der juridisk set havde rettigheder m.h.t. udskiftningen. Dette forhold gør Kristensen s. 13–14 da også selv klart rede for.

havde bønderne ganske enkelt ikke en snus at skulle have sagt, men måtte helt og holdent affinde sig med, hvad herskaberne allernådigst havde udtænkt vedrørende fællesskabets fremtid. En undersøgelse af udskiftningens historie på de *private godser* må derfor nødvendigvis tage udgangspunkt i ledelsen af *godssystemet*, d.v. s. den traditionelle enhed af privilegeret hartkorn og bønderhartkorn. (Dette gælder selvsagt ikke selvejer- eller arvefæstebønder, idet disse optrådte i den dobbelte rolle som lodsejer og jordbruger.¹⁶)

Hovedspørgsmålet må derfor dreje sig om, hvordan den enkelte godsledelse har vurderet nytten af at gennemføre en udskiftning af bøndergodset. I slutningen af det 18. århundrede var sådanne vurderinger blevet stedse mere vanskelige. De nye tider med bondebeskyttende reformlovgivning og store ændringer i de social-økonomiske forhold havde skabt usikkerhed om de fremtidige vilkår for godssystemet. Godsejerne blev tvunget til at tage langt større hensyn end tidligere til problemer så som ændringer i arbejdskraftens sammensætning, markedsforholdene, adgangen til kapital, rentabiliteten af deres investeringer m.v. Skulle de fortsat basere deres indkomstgrundlag på den traditionelle hovedgårdsdrift med hoveriydelser? Eller skulle de omlægge godsdriften, afløse på hoveriet og i højere grad satse på bøndernes pengeafgifter? I sidste tilfælde ville en udskiftning af bondebruget være særlig fordelagtig. Ingen af datidens landøkonomer tvivlede om, at en udskiftning efter en overgangsperiode på få år ville resultere i et forøget afkast på bøndergodset. En sådan produktionsforøgelse kunne altså muliggøre overgangen fra naturalafgifter i form af arbejde, d.v.s. hoveri, til mere

kontante penge- eller kornafgifter. Udskiftningen kunne herved blive et led i en større modernisering af hele godssystemets økonomi.

Det var godsejernes holdning til sådanne overordnede problemer, som i sidste ende afgjorde, om bøndergodset skulle udskiftes eller ej. Om fæsterne var for eller imod udskiftningen, kunne godsejerne stort set være ligeglade med. Og dog, hvis bønderne pressede kraftigt på for at få reformerne ført ud i livet, kunne der naturligvis blive tale om en slags samspil mellem de to parter i bestræbelserne på at få fællesskabet ophævet.

I de følgende tre afsnit er det meningen at skitsere en omfortolkning af udskiftningens historie i Middelsom herred. Gennemgangen vil blive afgrænset til tidsrummet 1785–92 og geografisk set koncentreret om den adelige familie Scheels store godsbesiddelser i den østlige del af herredet. Denne afgrænsning finder man også de facto i »Når hver fik sin lod«. For ikke alene var Scheel'erne toneangivende i herredet, idet de rådede over godt 40% af bønderhartkornet, men kildematerialet er i det hele taget bedst bevaret på deres godser.¹⁷ Skildringen baserer sig i første række på materiale i Kristensens bog, suppleret med trykte kilder i den udgave af forvalterbreve, »Storlandbrug under omformning«, som Landbohistorisk Selskab udsendte i 1982.¹⁸ Denne udgivelse har Kristensen også gjort brug af. Derimod kender han intet til Hugo Mathiessens biografi af lensgreve Jørgen Scheel, der levede 1768–1825. Denne bog giver en mesterlig skildring af grevskabet Scheels (mis)forhold og er slet og ret uundværlig, hvis man vil studere udskiftningen i Middelsom herred.¹⁹

-
16. Spørgsmålet er, om ikke litteraturens noget ensidige behandling af selvejer- og krongodsdistrikter med deraf følgende opmærksomhed på *bøndernes* indstilling, har forledt Kristensen til at anvende samme metodiske synsvinkel på udskiftningen på de private godser i Middelsom herred?
17. Jvfr. Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. s. 74.
18. Ole H. Christensen: *Storlandbrug under omformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784–1792*. Landbohistorisk Selskab, Kbh. 1982.
19. Hugo Mathiessen: *En greve. Jørgen Scheel til grevskabet Scheel, stamhuset Gl. Estrup samt Ulstrup (1768–1825)*, Kbh., 1954. – Kildematerialet til Mathiessens biografi består i hovedsagen af Jørgen Scheels meget omfattende privatarkiv (17 pakker) i Rigsarkivet. Det er ikke utænkeligt, at der her findes mere stof om udskiftningen på hans godser. (Klaus Thingholm Kristensen har ikke benyttet arkivet).

II.

Scheel'erne var de store matadorer i Middelsom herred. Lensgreve Jørgen Scheel (1718–86) var ved midten af 1700-tallet ganske enkelt den største jordbesidder i Nørrejylland. Hans godser lå spredt i et bælte fra Grenå til Viborg. Selve grevskabet bestod af syv hovedgårde, blandt dem Skjern og det langt mindre Karmark i Middelsom herred. Scheel var desuden besidder af det enorme stamhus, Gammel Estrup, på Djursland. Endelig ejede han nogle private godser; et af disse var hovedgården Ulstrup, der ligesom Skjern og Karmark var beliggende i Middelsom herred.²⁰

Sønnen Christen Scheel fik tilskødet Ulstrup som mødrearv. Han døde i 1771 som ung, lovende diplomat i St. Petersborg. Hans enke, Eleonora Scheel Raben, arvede Ulstrup, og her opholdt hun sig til sin død i 1808. P.g.a. den korte afstand mellem Ulstrup, Skjern og Karmark havde de tre godser fælles forvalter. Godsdriften på Ulstrup bestyrede den myndige enkegrevinde dog selv, hvorimod Skjern og Karmark var bortforpagtet.²¹

I 1786 døde den gamle Jørgen Scheel. Hans sønnesøn, også navngivet Jørgen Scheel – i den familie efterabede man kongehusets navneskik! – arvede kun 17 år gammel grevskabet. Stamhuset Gl. Estrup tilfaldt den gamle greves enke, medens Ulstrup fortsat tilhørte grevinde Scheel Raben som privat ejendom. Indtil den unge Jørgen Scheel blev fuldmyndig i 1793, stod grevskabet under formynderskab af gehejmekonferensråd H. A. Brockenhuus. Han og enkegrevinden på Ulstrup har stået for den daglige administration, da Jørgen Scheel var hjemmefra i årene

Lensgreve Jørgen Scheel (1768–1825) pådrog sig i 1788 en »studiegæld« på 12.000 rigsdaler. Med dette beløb kunne han have foretaget en udskiftning af grevskabets landsbyer i Middelsom herred. Nu blev bønderne i stedet pålagt at deltage i finansieringen. (Stik af G. L. Cretien, Paris 1800).

1785–89. Han fulgte i dette tidsrum den for sin stand obligatoriske uddannelseskariere: først et studieophold ved Sorø Akademi, dernæst et par år ved et tysk universitet (i dette tilfælde Göttingen) og til slut en lille dannelsesrejse til en eller flere af Europas storbyer.

Det siger sig selv, at disse specielle familieforhold har været af afgørende betydning for udskiftningen af ikke alene grevskabets, men også Ulstrups bøndergods.²² Med den gamle greves bortgang opstod der 1786–89 et vakuum i ledelsen af grevskabet, og alt tyder på, at den daglige administration under Scheel Rabens og Brockenhuus' opsyn har udskudt alle større afgørelser, herunder spørgsmålet om fællesskabets ophævelse, indtil den unge

20. Slægten Scheel er omtalt i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. under navnet »Skeel (Scheel)«. Greve Jørgen Scheel (1768–1825) omtales kort under Christen Skeel (1743–1771). Om slægtens jordbesiddelser, se Hugo Mathiessen, anf. arb. s. 7–15; Ole H. Christensen, anf. arb. s. 33–40. Klaus Thingholm Kristensen s. 32 gør kun lidt væsen ud af Scheel'ernes godshistorie.

21. Hugo Mathiessen. Anf. arb. s. 15 og 21–22, samt Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. s. 32.

22. Klaus Thingholm Kristensen interesserer sig ikke for Scheel'ernes familieforhold. Det fremgår f.eks. intetsteds af hans bog, at den Jørgen Scheel, der i 1785 i en indberetning til rentekammeret indtog en negativ holdning til udskiftningen, ikke er identisk med sønnesønnen Jørgen Scheel, der i 1790 rent faktisk påbegyndte udskiftningen af grevskabets byer!

greve vendte hjem fra sin studierejse og selv overtog roret.

Problemer var der nemlig nok af. Den gamle Jørgen Scheel var en dårlig økonom, en »flottenhejmer«, der som den første begyndte at sprede, hvad slægten gennem århundreder havde samlet til sig.²³ Ved sin død i 1786 efterlod han grevskabet med en pantegæld på ca. 70.000 rigsdaler,²⁴ hvad der naturligvis betød, at godsadministrationen måtte føre en stram økonomisk politik for at klare dagen og vejen. Renter og afdrag på gælden har gjort et meget stort indhug i grevskabets årlige nettooverskud, som i årene omkring 1790 i gennemsnit beløb sig til 3750 rd.²⁵ I dén situation var der ikke råd til at kaste sig ud i større udgiftskrævende projekter som f.eks. udskiftning af bøndergodset.

I 1780'erne var godsadministrationens holdning til udskiftningen da også klar nok: Man tog ikke selv initiativ til udskiftning, men hvis andre lodsejere i den pågældende landsby forlangte det, tog man del i projektet. Denne linie var i god overensstemmelse med bestemmelserne i udskiftningsforordningen af 23. april 1781. Det fremgår her af § 2, at såfremt lodsejeren var eneejer af landsbyen, kunne han alene bestemme, om den skulle udskiftes eller ej. Var der flere lodsejere i samme by, stillede sagen sig anderledes. I så fald kunne bare en lodsejer forlange sin andel udskiftet, men samtidig skulle der laves en fuldstændig plan for hele byens udskiftning, som de øvrige lodsejere skulle være med til at

bekoste (§ 3). Når én lodsejer forlangte sin andel udskiftet, blev resultatet som regel, at hele landsbyen blev udskiftet. For på langt sigt ville det påføre de øvrige uforholdsmæssigt store udgifter, hvis de udsatte den endelige udskiftning af deres gårde til et senere tidspunkt.

Et par eksempler illustrerer den holdning, grevskabet indtog i 80'erne. I de førnævnte indberetninger til rentekammeret i 1785 erklærede den gamle Jørgen Scheel, at han ikke ønskede sine landsbyer udskiftet. Samme år godkendte han ikke desto mindre udskiftningen af landsbyen Hammershøj i Sdr. Lyng herred (naboherredet norden for Middelsom). Ifølge forvalter Anders Svendsen på hovedgården Skjern skete det »efter hr. gehejmeråd Plesses forlangende«.²⁶ Denne gehejmeråd er identisk med den meget reformivrige Chr. Ludvig Scheel v. Plessen til Selsø, Lindholm og Fusingø,²⁷ af hvilke herresæder det sidstnævnte er beliggende i Sdr. Lyng herred. Scheel v. Plessen var medlodsejer af Hammershøj og kunne derfor lægge pres på grev Scheel. Da derimod et par bønder i nabobyen Hvidding samme år ansøgte om at få deres landsby udskiftet, – de har utvivlsomt være inspireret af eksemplet i Hammershøj, – kunne Jørgen Scheel uden videre afvise dem. Han var nemlig eneejer af Hvidding.²⁸

Selv om kilderne ikke siger noget direkte om motiverne til denne holdning, er der ingen tvivl om, at finansieringen af udskiftningen har været det afgørende problem. 1781-for-

23. Denne karakteristik står at læse hos Ejnar Poulsen: »Om Skjern slot og gods«, i: *Fra Viborg Amt*, 1955, s. 23.

24. Hugo Mathiessen. Anf. arb. s. 63.

25. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 36, 38.

26. Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. s. 74, og Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 279.

27. *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. (se under Scheel-Plessen, C. L., 1741–1801) omtaler Scheel v. Plessens store indsats i landboreformerne. Han var således medlem af den store landbokommission (på Reventlow-fløjen), og som amtmand over Københavns amt gjorde han en betydelig indsats i forbindelse med udskiftningen blandt kronens arvefæstere. Se: Jørgen D. Rasmussen: *Bønderne ...* passim.

28. Klaus Thingholm Kristensen har ikke rigtig fat i denne sammenhæng. S. 74 konkluderer han korrekt, at Jørgen Scheel har accepteret udskiftningen i Hammershøj, fordi en anden af byens lodsejere (Scheel v. Plessen) forlangte det. Det samme gælder iøvrigt landsbyen Tånium (s. 78), som Ulstrup gods havde andel i. Kristensen kender ikke initiativtageren til denne udskiftning, men der er igen tale om Scheel v. Plessen. (Se *Danske slotte og herregårde*, red. Aage Roussell, 2. udg., bd. 14, 1966, s. 21). S. 134 søger Kristensen ikke desto mindre at forklare disse to udskiftninger ved hjælp af økonomiske faktorer: I 1785 skete udskiftningen i Hammershøj *inden* den dårlige høst i dette år, og 1787 blev Tånium udskiftet, fordi dette år var relativt godt!

ordningen påbød, at lodsejerne skulle udrede omkostningerne i forbindelse med den tekniske side af udskiftningsarbejdet, d.v.s. opgaver som landmåling, lodafsætning, korttegning m.m. Også en eventuel udflytning af gårde fra landsbyen – så afgjort den største udgiftspost – skulle lodsejerne bekoste, men staten stillede i udsigt, at den ville bidrage med kontante tilskud. De eneste byrder, bønderne kunne blive pålagt, bestod i at yde udflytterne forskellige assistancer i form af arbejde eller kørsler (§§ 3, 21–23). Disse lovbestemmelser var imidlertid uklart formuleret, idet de ikke utvetydigt fastslog, at det var lovstridigt at afkræve fæsterne en del af eller ligefrem samtlige kontante udgifter i forbindelse med udskiftningen. I 1786 og 87 kom der imidlertid en afklaring på betalings-spørgsmålet, idet rentekammeret dels i et promemorier til amtmanden på Hald amt,²⁹ dels i den såkaldt »lille« forordning af 8. juni 1787 klart forbød godsejerne at læsse udgifterne over på fæsterne.

Den nærmere baggrund for promemoriets er ikke kendt, men der er næppe tvivl om, at betalings-spørgsmålet har været grundig debatteret i jyske godsejerkredse. En alvorlig mangel ved udskiftningsforordningen var efter mange godsejeres overbevisning, at den ikke indeholdt fordelagtige, økonomiske incitamenter til at investere i udskiftningen. En udskiftning med udflytning af en eller flere

gårde kunne sagtens blive en bekostelig affære for lodsejeren,³⁰ men han havde ingen sikkerhed for, at investeringerne blev forrentet med en rimelig profit. Det var ikke tilladt at forøge den årlige landgilde, en løsning, som først forordningen af 15. juni 1792 åbnede mulighed for. Derimod stod det godsejerne frit at forøge indfæstningerne i tilfælde af fæsteforandring. For den midtjyske godsejer har denne løsning kun på langt sigt været tilfredsstillende. Som bekendt var livsfæstet en velfunderet institution i Jylland, og dette gjaldt ikke mindst Middelsom herred. Resultatet var forholdsvis få fæsteskit og som følge heraf færre indkomster for herskaberne.³¹ Endelig kunne godsejerne gribe til den løsning at forøge bøndernes hoveri. Men her var der tale om en højst tvivlsom og usikker udvej. Navnlig i kriseårene i 1780'erne har det været vanskeligt at forøge bøndernes tvangsarbejde, og efter nedsættelsen af den store landbokommission i 1786 har løsningen ikke mere fået det blå stempel i toneangivende kredse. Desuden var de tider for længst forbi, hvor bønderne passivt lod sig byde hvad som helst på hovmarken. Talrige obstruktioner og provokationer fra hovbøndernes side havde belært godsejerne om, at tiden snarere var moden til at få hoveriet, om ikke ligefrem afløst, så dog gjort bestemt.³²

Nu var 1781-forordningen selvfølgelig ikke helt meningsløs, set fra et godsejerstand-

29. Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb., s. 110.

30. V. A. Hansen, Frydendal, reformvenligt medlem af den store landbokommission og embedsmand i rentekammeret, anslog i 1792 omkostningerne på et gods med 800 tdr. bønderhartkorn til 20.000 rdl. (Ulstrup og Skjern havde tilsammen ca. 950 tdr. htk.). Se Claus Bjørn: »Udskiftningsforordningen ...«, s. 22. Hansens overslag er overdreven stort og gælder i hvert fald kun meget mønsterværdige udskiftninger og udflytninger. Klaus Thingholm Kristensen konkluderer s. 124, at udskiftningen i Middelsom herred aldrig oversteg 500 rdl. brutto pr. landsby.

31. Om livsfæstets stabilitet i Jylland, sammenlignet med f.eks. Sjælland, se Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500–1800*, Kbh., 1978, s. 339–46, 459–65. På Skjern og Ulstrup skete der tilsammen årligt 5–6 fæsteskit. Det har betydet, at indfæstningerne skulle forhøjes endda meget stærkt, hvis omkostningerne ved udskiftningen skulle dækkes ind i løbet af rimelig tid. Klaus Thingholm Kristensen, Bilag E og F. – Det hedder da også i landbokommissionens forestilling til forordningen af 15.6.1792, at der ikke hidtil havde foreligget tilstrækkelig kraftige motiver (kun »den glæde at befordre bondens vel og håb om noget forøget indfæstning«) for godsejerne til at gennemføre udskiftningen. Se Hans Jensen: *Dansk jordpolitik 1757–1919*, bd. I, Kbh., 1936/1975, s. 182.

32. Der er næppe tvivl om, at hoveriet generelt set blev forøget i tidsrummet 1770–1790, men spørgsmålet er, hvor stor denne stigning var og hvornår den fandt sted. Om det sidste punkt findes ingen afgørende udsagn. Om det første hævder Thorkild Kjærgaard, at der nærmest var tale om en fordobling. Thorkild Kjærgaard: »Gårdmandshoveriet i økonomisk og social sammenhæng. I anledning af en bog

punkt, for ellers var der næppe blevet udskiftet så mange landsbyer i 1780'erne, som der rent faktisk blev. En del af datidens fremskridtsvenlige godsejere var uden tvivl drevet af uplettet idealisme. Men ønsket om at ville, som det ofte hed dengang, befordre bondens vel kunne sagtens forenes med krasse, økonomiske overvejelser. På de godser eller gods-komplekser, hvor fæsterne sad med virkelig store restancer, kunne en udskiftningsreformen udmærket blive en lønsom investering for herskabet.²³ I sådanne tilfælde kunne en reform nemlig betyde, at fæsterne takket være en produktionsforøgelse på bøndergodset blev i stand til at betale om ikke alt, hvad de skyldte i restancer, så i det mindste de løbende, årlige afgifter. Og dét var allerede noget!

Skal man tro de midtjyske godsejere, var disse forudsætninger ikke til stede i Middel-som herred. De var tværtimod overbevist om, at deres fæstere var så velstillede, at disse burde deltage i finansieringen af reformerne

på bøndergodset. Som kancelliråd Schow til Randrup gods i den vestlige del af herredet udtrykte det: Hvorfor skulle han betale for noget, der »a' tide ventelig kunne blive dem [bønderne] til største fordel?«³⁴ Var der hold i disse påstande?

III.

Landbrugsressourcerne i Midt- og Vestjyland var knappe. Det betød, at landbefolkningen gennem århundreder havde måttet tilpasse sig en langt mere diversificeret erhvervsstruktur, end det var tilfældet i det østlige Danmark. Den animalske produktion indgik således med større vægt i bondehus-holdningen, og dette gjaldt specielt Middel-som herred, hvor bønderne havde adgang til fortrinlige engarealer. Alle former for husflid, ofte organiseret i primitive forlagsindustrier, bidrog med at skaffe kontante indtægter til huse. I sognene omkring hovedgården Skjern var f. eks. hørforarbejdningen af stor betydning.³⁵ Denne spredning af erhvervs- og ind-

om hoveriet på Egeskov«, *Fortid og Nutid*, bd. XXVII, 1978, s. 422 note 6; samme: *Konjunkturer og afgifter*. Landbohistorisk Selskab, Kbh. 1980, s. 33–35. Nogen overbevisende dokumentation for denne antagelse leverer Kjærgaard ikke. Hans hovedargument er, at taksterne for pengeafløsningen af hoveriet steg meget kraftigt, men glemmer at tage hensyn til, at perioden også var præget af stærk inflation. Denne har fra 1771–80 til 1786–90 udgjort ca. 60%, såfremt man tør bruge prisstigningerne på sjællandsk jordegods som indeks. (V. Falbe Hansen: *Stavnsbåndsløsningen og landboreformerne*, I. del, Kbh., 1889/1975, s. 99–100). – Om jyske bønders klager over forøget eller »strengt« hoveri og om stemningen i Jylland efter regeringsskiftet 1784 og nedsættelsen af landbokommissionen, se Claus Bjørn: »Den jyske proprietærfejde...«, s. 12–22. En af chefideologerne i det konservative, jyske godsejerparti, F. L. C. Beenfeldt til Serridslevgård, fordømte den godsejer, der pålagde hovbønderne »ekstra-hoveri«: Han burde – skrev Beenfeldt i 1787 – »udpibes af proprietærernes klasse«. Der var langt mere fornuft i at få den slags arbejder ordentligt udført af daglejere. Men Beenfeldt var på den anden side ikke indstillet på, at hoveriet burde gøres til en gang fastslået eller bestemt forpligtelse. F. L. C. Beenfeldt: »Samtale imellem tre danske jordegodssejere fra Sjælland, Fyn og Jylland...« (1787) s. 57, 64, i: *Bondefrigørelsen i Danmark. Tre bidrag til den offentlige drøftelse af bondens stilling 1786–90*, genudgivet af Claus Bjørn, Kbh., 1980.

33. Dette synspunkt blev fremført i den store landbokommission af V. A. Hansen, Frydendal. Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund...*, s. 395.

34. Klaus Thingholm Kristensen Anf. arb. s. 83.

35. Den særlige erhvervs- og landbrugsstruktur i Midt- og Vestjylland er ikke noget ukendt problem i dansk landbohistorie, men da denne har været meget sjællandsk orienteret, er det unægtelig gledet i baggrunden. – Et eksempel på vestjysk bondehusholdning med hovedvægten på animalske produkter findes hos Karen Schousboe: »Foldudbytte og bondeøkonomi«, i: *Fortid og Nutid*, XXVIII, 1979, s. 37. Hugo Mathiessen: *Den sorte jøde. Tværsnit af hedens kulturhistorie*, Kbh. 1939 giver en indgående beskrivelse af midt- og vestjysk husflid og lignende foretagsomhed og omtaler s. 129 og 141 hørforarbejdningen i Middel-som herred (efter St. St. Blichers oplysninger i dennes amtsbeskrivelse over Viborg amt fra 1839). Denne »industri« får man et fint indtryk af i Christen Andersens dagbog (han var bosat i herredet). Overhovedet er et af de mest interessante aspekter ved denne dagbog netop oplysningerne om den lokale handelsmand, Christen Andersens, vidtforgrenede net af leverandører af diverse produkter: mjød, honning, huder, trævarer, uld m.m. Se Jens Holmgaard (udg.): *Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786–1797*, Landbohistorisk Selskab, Kbh. 1969.

komstforholdene på mange strenger har gjort landbefolkningen mindre sårbar i krisesituationer. Misvækstårerne i 1780'erne behøver derfor ikke at have haft slet så stor en effekt i Middelsom herred, som det var tilfældet blandt kornproducenterne i Østjylland og på øerne.

Som nævnt udgør fæsternes restancer et hovedargument i Kristensens vurdering af den social-økonomiske udvikling på lokalt niveau. F.eks. hævder han s. 133, at »flere og flere kom i stadig sværere restancer«, men intetsteds forsøger han at give en nøjere karakteristik af dette udsagn. Det kunne være sket ved en sammenligning med forholdene på andre godser, hvor restancerne er undersøgt i den historiske litteratur.

Der fandtes godser i Danmark, som var berygtet for de uhyggelig store restancer, bønderne skyldte deres herskab. Der var ofte tale om gældsbyrder, der – i lighed med betalingsbalancen! – besad en egen, satanisk inert: Bøndernes restancer fortsatte fra den ene generation til den anden, og udsigterne til at komme ud af gælden syntes helt håbløse. De affandt sig apatisk med situationen, indtil de blev ofret ved de tilbagevendende jordebogsudrensninger, d.v.s. de blev forsideere. Tilstandene i Odsherred på Sjælland kan tjene til illustration: På det private Dragsholm gods havde fæsterne haft omfattende restancer i hvert fald fra 1750, om ikke før. Fordeler man de samlede restancer på det

totale bønderhartkorn, viser det sig, at bønderne i slutningen af 1780'erne skyldte gennemsnitligt ca. 4 rigsdaler pr. tønde hartkorn. På det nærliggende kgl. Odsherreds gods begyndte restancerne først i midten af 1770'erne at blive et alvorligt problem. I slutningen af 80'erne var gælden nået op på ikke mindre end 10 rdl. pr. td. hartkorn, og i resten af århundredet steg den år efter år til nærmest katastrofale højder.³⁶

I sammenligning hermed var bøndernes restancer i Middelsom herred af langt mindre betydning. For det første var der tale om en akut situation, som strakte sig over 10–15 år og stort set var ophørt omkr. 1795. For det andet var den gennemsnitlige restance pr. td. bønderhartkorn væsentlig lavere, end det var tilfældet i de ovennævnte eksempler fra Sjælland. Stamhuset Bidstrup ejede 183 tdr. hartkorn i Middelsom herred, men restancerne til godset udgjorde på intet tidspunkt i årene 1780–1800 mere end 49 rdl. i alt eller 25 skilling (!) pr. td. htk. Betragter man de samlede restancer på Ulstrup og Skjern under ét, beløb gælden, da den nåede et maksimum 1786–90, sig til 1 rigsdaler pr. td. bønderhartkorn. Hertil kommer, at restancerne på de to godser geografisk set var koncentreret i tre landsbyer (Tindbæk, Vester Velling og Hjerminde), der tilsammen sad på en fjerdedel af bøndergodset. Fæsterne på de øvrige tre fjerdedele var derimod praktisk taget restancefrie gennem hele perioden.³⁷ Disse forhold peger

-
36. Denne og alle de følgende udregninger skal tages med et gran salt. Der er dels store, metodiske problemer forbundet med at sammenligne restancerne på forskellige godser, dels omregne restancerne på de enkelte godser til totalbeløb i penge, hvad der i de følgende eksempler er sket ved hjælp af kapitelstaksterne i de tilfælde, hvor der har været tale om kornrestancer. En diskussion af problemerne vedrørende restanceregnskaber findes i Birgit Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator*, Kbh., 1983, s. 208–11. Udregningerne for *Odsherreds* vedkommende er baseret på oplysninger i Margit Mogensen: *Fæstebønderne i Odsherred*, Kbh., 1974, s. 16, 21, 136–37. Bemærk s. 21, at en trykfejl har ti-doblet hartkornopgivelsen for det kgl. Odsherreds gods. – *Løvenborg* 1780/81 6–7 rdl. pr. td. htk.; *Lindenberg* 1785/86 godt 3 rdl. pr. td. htk., se Birgit Løgstrup, *Jorddrot ...*, bilag 9 og bilag 7. *Gjorslev* i 1760 i alt 15.873 rdl., 1794 44.000 rdl., svarende til 37 rdl. pr. td. htk. Severin Kjær: *Fra stavnsbåndets dage*, Kbh. 1888, s. 235. *Holsteinborg* 1786–93 15 rdl. pr. td. htk.; *Furiendal* o. 1790 ca. 20 rdl. pr. td. htk.; *Korselitze* 1788–93 2–3 rdl. pr. td. htk. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 22–32. – På *Vemmetofte* kunne restancerne for enkelte individers vedkommende i 1780'erne nå op på fra 110 til 253 rdl. Severin Kjær: *Fra stavnsbåndets...*, s. 233–35. Fridlev Skrubbeltrang: *Husmand og inderste*, Kbh. 1940/1974, s. 128–30, 193 har lignende eksempler på sådanne »ofte svimlende beløb«, der for enkelte bønder på Sjælland langt oversteg, hvad de mest restancebebyrdede landbyer hver for sig skyldte herskabet i Middelsom herred.
37. Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. bilag D; tab. III, 3; IV, 6. På godset Himmelstrup med 200 tdr. htk. var restancerne 1791–93 på i alt 549 rdl., men heri indgår hovedgården Viskum i Sdr. Lyng

entydigt i retning af, at de økonomiske vilkår for flertallet af herredets gårdmænd har været meget stabile. Dette faktum afspejler sig da også med al tydelighed, på trods af Kristensens forsikring om det modsatte, i det meget lave antal forsiddelser på hovedgårdene i herredet.³⁸

Så når alt kommer til alt, havde de Middel-som bønder sikkert mindre grund til pessimisme end deres fagfæller på Sjælland! Det gik endda visse individer forbavsende godt. Fæstebonde Christen Andersen, Nr. Tulstrup, er takket være udgivelsen af hans dagbog kendt som et ekstraordinært eksempel på en velhavende og driftig bonde. Men der findes flere lignende eksempler fra omegnen. En fæstebonde under Skjern kunne i 1790 erhverve sig en selvejergård i Himmerland for 1800 rdl. med halvdelen i udbetaling.³⁹ Samme år tilbød en gruppe gårdmænd at forpagte avlingen på Skjern hovedgård uden anvendelse af hoveriet, hvilket afgjort tyder på, at der fandtes kapitalstærke sektorer i bondebefolkningen.⁴⁰ De fik ikke forpagtningen, selv om deres tilbud blev taget alvorligt nok, men det gjorde derimod året efter Jens Christensen Pind, søn af en fæster under Ulstrup.⁴¹ Disse eksempler betyder naturligvis ikke, at tilværelsen har været problemfri for

det store flertal af bønder i Middelsom herred. Tværtimod har krisen i 1780'erne sat dem tilbage, mange af dem kom i gæld, og andre har set opsparingen på kistebunden gå op i røg. Spørgsmålet er imidlertid, om denne udvikling har haft nogen betydning for bøndernes holdning til udskiftningen?

Vi ved intet som helst om, hvordan bønderne opfattede krisen i 1780'erne, men alligevel er det umagen værd at forsøge at skitsere deres tanker og overvejelser. Krisen i dette årti havde ikke meget til fælles med de mere »normale« landbrugskriser, der med et sekels mellemrum hjemsøgte Danmark i 1730'erne og 1820'erne. Symptomerne på disse to kriser var voldsomme prisfald og afsætningsvanskeligheder, og årsagerne var navnlig lavkonjunkturer i udlandet, d.v.s. forhold, som det danske samfund havde begrænsede muligheder for at påvirke. Krisen i 1780'erne var af en helt anden type. Her var der tale om en række misvækstår, som skyldtes dårligt vejrlig, og hvis resultat var lokal og sæsonpræget dyrtid på de vegetabiliske landbrugsprodukter. Bonden kom i økonomisk uføre i det øjeblik, han ikke producerede tilstrækkeligt med kornvarer til at dække eget brødforbrug, næste års udsæd, foder, kornskatter, tiende og landgilde (såfremt de to

herred, hvis fæstehartkorn ifølge Trap Danmark udgjorde 238 tdr., dvs. en gennemsnitlig restance på 1 1/4 rdl. pr. td. hlk. Se også bilag C. – Restancerne i Middelsom herred ligger stort set på samme niveau som på fynske godser. Stamhuset Erholm-Sønderkarle på 578 tdr. bønderhartkorn havde 1788–89 et udestående på kun 216 rdl. Karl Peder Pedersen: *Vestfynske fæstebønder*, Landbohistorisk Selskab, Odense 1984, s. 21, 103, 105. Pedersen vurderer helt konkret restancerne på Fyn som værende »langt mindre« end andre steder i Danmark, se s. 110 og s. 136 note 74 med en oversigt over restancerne på en række af de ovenfor nævnte godser samt enkelte andre.

38. Af i alt 253 fæsteforandringer på fire godser i Middelsom herred fra årene 1751–1810 er årsagerne til de 240 kendt. Antallet af forsiddelser beløb sig til kun 12 tilfælde, d.v.s. 5%. Disse tal taler deres tydelige sprog om den social-økonomiske stabilitet blandt fæstegårdmændene. Godsejerne havde ganske enkelt ingen begrundelse for at sætte fæsterne ud. Indtil 1791 var den største, individuelle restance på Skjern og Ulstrup på 36 rdl., hvad der var alt for lidt, hvis det skulle bruges som påskud for udsættelse. For at redde sin tese om et kriseramnt landbrug må Klaus Thingholm Kristensen gribe til det ejendommelige kneb at betvivle værdien af forsiddelsesbegrebet som gyldig arbejdsmetode: »Man må ud fra dette materiale rejse tvivl om F. Skrubbeltrangs brug af forsiddelser som indikator på fæstebøndernes vilkår; forsiddelserne er snarest udtryk for enkelte »uheldige« elementer blandt bønderne og godsejernes reaktioner herpå«. En sådan konklusion giver Kristensens materiale intet som helst grundlag for at fremsætte, tværtimod! Klaus Thingholm Kristensen, anf. arb. s. 63, 71 note 98, bilag E-G).

39. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 307.

40. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 305.

41. Jens Christensen Pind blev fra 1808 tillige forpagter af Gl. Estrup. Han skulle opleve den på sin vis symbolske triumf, at datteren blev gift med greve Jørgen Scheels søn, Christen Scheel, stamherre til Gl. Estrup fra 1827. Ejnar Poulsen: »Om Skjern slot...«, s. 30–31; Hugo Mathiessen. Anf. arb. s. 167.

sidstnævnte afgifter blev betalt *in natura*). Krisen var altså udtryk for uheld i produktionsleddet og ikke som tidligere et spørgsmål om prisfald eller slaphed på afsætningsmarkedet.

En landbrugskrise som følge af flerårig misvækst har bønderne efter traditionel almuevisdom opfattet som en uafvendelig tilskikkelse fra Vorherres eller Forsynets side. Den gammeltestamentlige myte om Ægyptens syv fede og syv magre år og lignende bibelske dogmer har haft en altafgørende indflydelse på bondens betragtninger over landbrugets økonomiske love: Han kunne aldrig vide sig sikker på, om høsten blev god eller dårlig! Det gode høstår i 1790 – det første i en lang periode af dårlige år – har altså ikke betydet, at datidens jordbruger fra da af kunne se med fortrøstning på fremtiden. Der var ingen garanti for, at 1791, 1792 o.s.v. også ville blive frugtbar.

At konjunkturernes vending til det bedre fra og med dette år blev efterfulgt af en holdningsændring til udskiftningen hos såvel herremænd som fæstere, er derfor alt for unuanceret en betragtning. Tværtimod er det lige så sandsynligt, om ikke sandsynligere, at det var kriseårene, som fremkaldte en holdningsændring hos bønderne og i godsejerstanden.⁴²

En udskiftning med udflytning af nogle gårde ville teoretisk set gøre det lettere for bonden at klare sig gennem en periode med misvækst, idet resultatet som tidligere nævnt blev en direkte forøgelse af bondebrugets afkast. Ophævelsen af fællesskabet måtte derfor være en indlysende fordel for den enkelte bonde. Spørgsmålet var bare, om han nu også

havde indset denne sammenhæng. Noget organiseret kommunikationsnet eksisterede der ikke i landdistrikterne dengang, så den eneste måde, hvorpå bønderne kunne erfare om udskiftningens velsignelser, var ved hjælp af eksemplets magt. Dette var netop hvad der skete i Middelsom herred.

Udskiftningen var i det store hele blevet fuldført i nabodistrikterne til den østlige del af Middelsom herred i løbet af 1780'erne. I begyndelsen af årtiet udskiftede grevskabet Frijsenborg sognene umiddelbart syd for Gudenåen. Der var dog ikke tale om nogen særlig avanceret form for udskiftning, og en snes år senere måtte den laves om.⁴³

Langt større betydning havde utvivlsomt udskiftningen af bøndergodset på stamhuset Fusingø, beliggende kun seks kilometer øst-nord-øst for hovedgården Skjern. Som nævnt stod Chr. L. Scheel v. Plessen bag denne reformbevægelse, der påbegyndtes i 1785 og kulminerede i 1788⁴⁴. Effekten af udskiftningen har haft en direkte, positiv indflydelse på nabobønderne i Middelsom herred. Nogle af Skjerns bønder var (se ovenfor) inddraget i bevægelsen og kan have formidlet deres erfaring til den øvrige del af grevskabets bønder. Hvordan skal man ellers forklare, at der uden videre 1789–90 opstod et kraftigt røre blandt bønderne i Middelsom for at få udskiftningen gennemført?

»Så længe bonden kendte eller forestillede sig udskiftningen som en pest, var det ham en vederstyggelighed at tale derom; men nu han af andre steder erfarer de virkelig medførende fordele, så måtte man ønske enhver havde sit

42. Kristensen gør sig ingen teoretiske overvejelser over det unægtelige meget sammensatte begreb *konjunkturer*. Ej heller er der nuancerede argumenter for sammenhængen mellem udskiftning og konjunkturer. Endelig får læseren først s. 20 oplyst, at *gode* (ikke dårlige) konjunkturer fører til udskiftning!

43. Udskiftningen i Houbjerg og Galten herreder syd for Gudenåen, hvor Frijsenborg var enelodsejer i en række sogne, kan kortlægges i Trap: *Danmark*, 5. udg. Det viser sig, at over halvdelen af landsbyerne var udskiftet inden 1784. Se også Gregers Begtrup: *Beskrivelse over agerdyrkningsens tilstand i Danmark. Nørrejylland*. I. Kbh. 1808/1977, s. 522, 534–35.

44. Også denne udskiftningsbevægelse kan rekonstrueres ved hjælp af Trap: *Danmark*. Den omtales endvidere i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. under artiklen Scheel-Plessen, C. L. samt i *Danske slotte og herregårde*, bd. 14, s. 20–21. Forvalter Svendsen på Skjern nævner i en indberetning til Jørgen Scheel, august 1785, at udskiftningen i Sdr. Lyng herred, d.v.s. på Fusingø, »lader til at blive almindelig«. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 281. Klaus Thingholm Kristensen kommer overhovedet ikke ind på denne udvikling i nabodistrikterne til Middelsom herred. Han bestræber sig end ikke på at identificere denne »gehejmeråd Plesse«, som han nævner s. 74. Herved går han glip af et meget vigtigt perspektiv.

... [jordbrug udskiftet]«. Sådan erklærede forvalteren på grevskabets østdistrikt på Djursland om bøndernes holdning i 1790.⁴⁵ Det samme gjaldt utvivlsomt for vestdistriktets fæstere i Middelsom. Nu var det blot spørgsmålet, om den grevelige yngling, nylig vendt hjem fra sine studierejser, også nærrede disse ønsker.

IV.

Jørgen Scheel var hjemme igen i slutningen af juli 1789. Under sit studieophold i udlandet havde han afsløret, hvad Hugo Mathiessen betegner som en »ejendommelig brist i sin karakter ... og anlæg af en mindre heldig natur«. Han førte med andre ord en højst ekstravagant tilværelse. Alene i tidsrummet januar–august 1788 lykkedes det for ham at bortødsle den nette sum af 12.000 rigsdaler i Göttingen.⁴⁶ Han pådrog sig herved en »studiegæld«, der var ca. tolv gange større end den gæld, samtlige bønder skyldte herskerne på Ulstrup og Skjern! Også efter sin hjemkomst fortsatte Scheel med at ødsle penge bort. Han indviklede sig i løbet af få år i et uigennemtrængeligt vildnis af vekslers og pantegæld, og i 1807 endte det søde liv med, at grevskabet blev opløst. Scheel døde forholdsvist fattig i 1825.

Den unge greve var imidlertid uforbederlig sangviniker og lærte derfor aldrig at læse skriften på væggen. På trods af grevskabets i forvejen meget dårlige økonomi var han da heller ikke bange for at investere i en udvidelse af sine landøkonomiske aktiviteter. I januar 1790 kunne han således erhverve proprietærgården Kloster på Djursland for 2775 rigsdaler.⁴⁷ Hvad derimod angår investeringer i udskiftningen, har han tilsluttet sig den indstilling, som var normen blandt de konservative godsejere i Jylland: Ikke at investere i noget, som nok var profitabelt for fæsterne,

men ikke gav noget hurtigt og sikkert udbytte til dem selv. Forvalteren på østdistriktet har styrket Jørgen Scheel i denne stillingtagen: »Jeg tror vist, at udskiftningens nettede inddeling vil gavne dem [bønderne] meget, men da bonden selv nyder frugten af dette, så var det ubilligt og alt for kostbart, om nådigheren skulle betale sligt.«⁴⁸

Scheels holdning til udskiftningen var også påvirket af politiske standpunkter. I jyske godsejerkredse rejste der sig 1789–90 en skarp modvilje mod regeringens samlede reformkompleks, hvad der i sommeren 1790 førte til organiseringen af de 103 jyske proprietærs såkaldte »tillidsskrift« til kronprinsen. Heri gjorde de konservative herremænd rede for deres syn på reformlovgivningen, bl.a. frigivelsen af kvæghandelen og stavnsbåndets løsning. De hævdede, at reformerne underminerede godsejerstandens velerhvervede rettigheder, hvad der ville påføre dem milliontab i form af prisfald på jordegodset.⁴⁹ Jørgen Scheel plejede selskabelig omgang med disse godsejercirkler og sluttede venskab med den langt ældre Tønne Lüttichau til Åkjær, primus motor i de konservatives fremstød. Han blev derved stærkt engageret i kampagnen mod landboreformerne, og som den eneste af de jyske lensgrever satte han sit navn under tillidsskriftet.⁵⁰

På den anden side kunne Scheel ikke helt og holdent tilslutte sig den konservative fløj. Han søgte meget bevidst at leve op til slægtens ældgamle rolle som patriarkalsk overhoved for fæstebønderne. Det gav sig f.eks. udslag i, at han konsekvent undlod at afkræve bønderne den fulde, nominelle landgilde, »en storladen gestus« som ikke ophørte, selv da Scheels egen økonomi var på sammenbruddets rand. *God men gal* – det var, hvad midtjyske bønder generationer senere kunne fortælle af frasagn om greven.⁵¹

I sommeren 1789 nåede den landsomfat-

45. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 269.

46. Hugo Mathiessen. Anf. arb. s. 33, 44.

47. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 265.

48. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 269.

49. Tillidsskriftet er genoptrykt i *Bondefrigørelsen i Danmark*.

50. Hugo Mathiessen. Anf. arb. s. 49–51.

51. Hugo Mathiessen. Anf. arb. s. 52–53.

Anno 1851: Den jyske bonde gruer ved tanken om, hvordan det gik den gode, men gale greve. (Tegning af C. Dahls-gaard).

tende protestbølge mod hoveriet frem til Middelsom herred. Bønderne strejkede på Skjern, og næste år var der uro på Ulstrup, Randrup og Skaungård. På samme tid begyndte bønderne at ansøge herskaberne om at få fællesskabet opløst. Der var altså i det mindste tale om et tidsmæssigt sammenfald mellem hoveribevægelsen og de mere eller mindre klart artikulerede krav om udskiftning. Om bønderne har opfattet de to problemer som dele af en større sammenhæng, siger kilderne ikke noget konkret om.

For godsledelsen var sammenhængen mellem hoveri og udskiftning derimod blevet

mere og mere tydelig for hver dag, der gik. Det begreb, der knyttede hoveri og udskiftning sammen, hed modernisering af godssystemets struktur. Uroen på hovmarken var et tydeligt symptom på, at den traditionelle godsdrift, baseret på hoveri, var ved at være passé, og at tiden var moden til gennemgribende strukturændringer. Forvalter Anders Svendsen på Skjern og Ulstrup pressede ihærdigt på for at få disse problemer løst. Det var tydeligt, at han personligt var interesseret i at få hoveriet afskaffet. I det daglige havde forvalteren et udmærket forhold til fæstebønderne, men yderligere ubehageligheder i forbindelse med hovarbejdet kunne sætte det over styr.⁵² I løbet af sommeren 1790 udarbejdede Svendsen forskellige planer m.h.t. en omlægning af godsdriften på Skjern med Karmark.⁵³ Godsledelsen stod i den heldige situation, at forpagtningen af de to hovedgårde ville udløbe pr. 1. maj 1791. Forpagteren var næppe interesseret i en forlængelse af kontrakten, og grevskabet kunne derfor frit træffe dispositioner for fremtiden.⁵⁴ Udløbet af forpagtningskontrakten har således været en vigtig forudsætning for, at reformerne på Skjern og Karmark overhovedet kom i gang i begyndelsen af 1790'erne. For så længe forpagtningen stod ved magt, har det været meget vanskeligt, om ikke umuligt, at modernisere godssystemet.

Den løsning af godsdriftens fremtid, Svendsen selv foretrak, var også den dristigste. Den gik ganske enkelt ud på at nedlægge driften. Den sidste kornavl på godset (d.v.s. avlen i 1791, som den afgående forpagter skulle sørge for, var sået forinden) skulle sælges på auktion kort tid før høst, idet køberne skulle forpligte sig til selv at få høsten i hus. Stubmarkerne skulle derefter overgå til græsning

52. Forvalter Svendsen sendte i juni 1790 en nærmest desperat opfordring til greve Jørgen Scheel om at bevilge fæsterne hoverifrihed. I modsat fald frygtede Svendsen, at bønderne ville nægte jordagningen, hvorfor han krævede stående ordre til iflg. kgl. resolution af 15. juni 1789 at måtte mulkttere bønderne for hver udebleven dag samt evt. pante dem for beløbet. (Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 303). Men den løsning har næppe huet Svendsen, der – hvilket fremgår af hans forvalterbreve – bestræbte sig på at have et godt forhold til fæsterne. Om Svendsens forhold til bønderne, se også Ejnar Poulsen: »Om Skjern slot...«, s. 26–27; Sigurd Kristensen: »Domestiquer og Betienter på et stort gods«, i: *Fra Viborg Amt*, 1955, s. 49ff.

53. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 303–307.

54. Ejnar Poulsen: »Om Skjern slot...«, s. 29; Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 38.

og hvile i tilsammen ni år. Græsmarkerne samt engene skulle udlejes til kvægavlere på årsbasis. De eneste faste udgifter på godserne ville gå til en opsynsmand. Planen forudsatte naturligvis, at hoveriet skulle afløses med en pengeafgift. Ifølge Svendsens beregninger ville de samlede indtægter ved denne løsning kun være en ubetydelighed mindre end ved traditionel bortforpagtning – med eller uden hoveri.⁵⁵

Jørgen Scheel har efter »højbeholdelig for-godtbefindende« godkendt denne plan i løbet af sensommeren eller efteråret 1790. Hans motiver til at gå ind på dette økonomisk set risikable foretagende kan måske forklares med, at han blev et offer for sin egen propaganda i forbindelse med tillidsskriftet. Her var et hovedpunkt som nævnt, at reformlov-givningen ville ruinere det traditionelle gods-system. Dette blev tilsyneladende bekræftet af, at priserne på stude var faldende, en udvikling, tillidsskriftet havde spået. Prisleddet måtte især blive føleligt på Skjern, hvor stude-drift p.g.a. engene var et stort aktiv.⁵⁶ Resultatet kunne blive, at godsledelsen fremover måtte acceptere en nedskæring i forpagt-ningsafgiften, såfremt den foretrak at blive ved den gamle driftsmetode.

Svendsens plan forudsatte imidlertid – og hermed er vi omsider nået frem til det centrale i sagen, at den »Skjern i fortrædelig fællig med Tindbæk liggende ager og eng ud-skiftes, Tindbæk og Løvskaal byer udskiftes, [og] af Tindbæk måtte da nødvendigvis ud-lyttes 4 à 5 gårde og 2de ditto af Løvskaal.«⁵⁷

Tindbæk og Løvskaal var nabobyer til hovedgården. Begge landsbyer – ikke kun Tindbæk, som angivet i ovenstående citat – havde

enge i fællig med Skjern.⁵⁸ Dertil kom, at Tindbæk lå i markfællesskab med en del af hovedgårdens agre. (Sådant markfællesskab mellem hovedgård og landsby må dengang have været et sjældent syn i det danske land-skab). For at få størst muligt udbytte af den nye driftsplan måtte Skjerns marker og enge naturligvis bringes ud af dette fællesskab. F.eks. kunne den del af Skjerns agre, der lå i fællig med Tindbæks, ikke uden videre blive udlagt til græs og hvile. En sådan disposition ville krænke de gældende dyrkningsnormer (vider og vedtægter), som godset i dets egen-skab af medlem af bylaget var forpligtet til at overholde. Imidlertid kunne grev Scheel tak-ket være sin dobbelte rolle som både lodsejer og jordbruger godt have nøjes med at foretage en *partiel* udskiftning af Skjerns andel i de to landsbyers enge og agre. Som tidligere nævnt ville en total udskiftning af Tindbæks og Løvskaals jorder mand og mand imellem være at foretrække i stedet for de halve løsninger, en ensidig udskiftning af Skjerns andele ellers ville blive.

Men der fandtes andre, stærke argumenter for at gennemføre en total udskiftning af Løvskaal og Tindbæk. Svendsens plan forud-satte, at bønderne fik deres ønske om refor-mer m.h.t. hoveriet opfyldt. Han foreslog der-for en hoveriafløsning i penge med 2 rigsdaler pr. tønde bønderhartkorn. I sammenligning med landgilden, som bønderne allerede be-talte med rede penge, var der tale om en meget stor stigning, nærmest en tredobling, af bøndernes samlede pengeafgifter, idet land-gildepengene på de hoverigørende bønder-gårde varierede mellem 0,80 og 1,24 rigsdaler pr. td. htk.⁵⁹ En udskiftning med udflytning

55. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 305–307.

56. I 1770 nævnes det, at Skjern havde 80 stk. fæ og et stort fårehold, mens Ulstrup i 1767 havde 150 staldøksne. *Danske slotte og herregårde*, bd. 13, s. 168, 180. – I 1788 lå salgsprisen på stude på Skjern på 62–63 rdl. parret, men forpagteren krævede 64 rdl.; 1790 solgte forpagteren for 60 rdl. parret. Året efter ville han ikke oplyse, hvor meget eksportørerne havde betalt, »men svarer, at dette er så lidet, at han ej vil være det bekendt«. På et af nabogodserne var prisen faldet til 50 rdl. parret! (Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 294, 303, 311). Prisleddet har dog kun været forbigående, jfr. Bent Schiermer Andersen: »Mejeri- eller staldgård. En studie i dansk hovedgårdsdrift i det 18. århundrede«, *Bol og by. Land-bohistorisk tidsskrift*, 1986: 2, s. 85–86.

57. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 306–07.

58. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 312.

59. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 306; Klaus Thingholm Kristensen, tab. VII, 2; VII, 6.

har været med til at give godset sikkerhed for, at bønderne rent faktisk blev i stand til at udrede de forøgede pengeafgifter.

Uanset hvilke motiver godsledelsen har haft angående udskiftningen af de to byer, er det slående, at den allerede i år 1790 godkendte så vidtgående reformer som hoveriafløsning og udskiftning. Denne beslutning blev ikke truffet, fordi man var overbevist om, at konjunkturerne fra og med 1790 var vendt til det bedre. Det stod ikke skrevet i almanakken, kun i stjernerne, om de følgende år ville bringe økonomisk fremgang eller ej. Det er derfor forkert, når Klaus Thingholm Kristensen s. 86 hævder, at udskiftningen blev udsat, indtil godsejerne følte sig sikre på bøndernes betalingssevne. Forvalter Svendsen og med ham greve Scheel var ikke i tvivl om, at bønderne var i stand til at udrede de årlige hoveripenge, som de skulle betale ifølge den nye driftsstrategi. Ellers var denne aldrig blevet sat i værk. Kristensens antagelse bliver så meget mere urimelig, når man tager i betragtning, hvad bønderne skulle betale i hoveripenge, sammenlignet med de udgifter, de i sidste ende blev afkrævet for udskiftningsarbejderne. I Tindbæk skulle bønderne hver svare 11 rigsdaler *årligt* for hoveriafløsningen, for udskiftningen blev de pålagt at betale et beløb på 12 rdl. hver én gang for alle!⁶⁰

Imidlertid var spørgsmålet om, hvordan udskiftningen skulle finansieres, ikke løst med Svendsens plan. Han kunne dog berolige greven med, at »store omkostninger, arbejde og vanskeligheder ... måtte ej påses.«⁶¹ Hvordan Svendsen havde tænkt sig at løse dén opgave, melder historien ikke noget om. Men det fremgår klart af sagens endelige udfald, at det var meningen, bønderne skulle betale *deres* andel af gildet. På dette tidspunkt har godsledelsen sikkert – som Kristensen formoder s. 77 – givet Svendsen generel bemyndigelse til at iværksætte udskiftningsarbejderne, såfremt

han vel at mærke kunne få fæsterne til at betale.

Grevens godkendelse af den nye driftsplan for Skjern og Karmark har betydet, at Svendsen i første omgang kunne pacificere de utilfredse elementer blandt hovbønderne ved at stille dem en hoveriafløsning i udsigt pr. 1. maj 1791. Dernæst har han tilbudt bymændene i Løvskaal, at de kunne få deres gårde udskiftet og udflyttet, hvis de ville betale deres del af udskiftningsarbejdet. Det har de åbenbart været endog meget villige til, for der blev indgået kontrakt om betalingen.⁶² Arbejdet kunne da også påbegyndes allerede i november måned.

Grunden til, at Løvskaal først kom i betragtning, var uden tvivl, at de var gode betalere. I hvert fald skyldte de ikke herskabet nogen restance i 1790.⁶³ Dermed var de Tindbæk bymænd nogle fattigpråse, som aldrig kunne svare deres afgifter til tiden. Men også de var meget ivrige efter at få fællesskabet ophævet og rendte både i 1790 og 1791 Svendsen på døren for at diskutere sagen med ham. Svendsen stillede som betingelse, at bymændene skulle betale det meste eller i det mindste halvdelen af omkostningerne, men det nægtede de hårdnakket at gå med til. Så kunne de – skulle Svendsen hilse fra greven og sige – indgive deres opsigelse og rejse bort, såfremt »nogen ej var fornøjet med eller ville vedblive gårdene, som de nu er.«⁶⁴

Tindbækernes vægring betød, at udskiftningen af landsbyen blev udsat på ubestemt tid. Først i 1793, d.v.s. to-tre år efter de første forhandlinger mellem forvalteren og bymændene, blev Tindbæk omsider udskiftet. De gik nu ind på at deltage i finansieringen.⁶⁵ De to foregående høstår i 1791 og 1792 har naturligvis forbedret bymændenes økonomiske stilling så meget, at de fik lettere ved at gå ind på Svendsens betingelser. Set på dén baggrund

60. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 306, Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. s. 112.

61. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 307.

62. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 312.

63. Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. tab IV, 6.

64. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 310; Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. s. 76.

65. Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. s. 77.

er der vel noget sandt i at hævde,⁶⁶ at typiske restancebyer blev udskiftet relativt sent.

Men hvor lidt de økonomiske konjunkturer i grunden har betydet for overvejelserne for og imod udskiftningen, fremgår til gengæld af Vester Vellings eksempel. Denne landsby, også hoverigørende under Skjern-Karmark, var i 1791 blevet »som rasende« efter at få udskiftet. Bymændene fik forelagt de sædvanlige krav om betaling, men accepterede tilsyneladende betingelserne. Vester Velling blev da også udskiftet i 1792, altså året før det skete i Tindbæk. Og dét på trods af, at Vester Vellings samlede restancer var omtrent dobbelt så store som Tindbæks!⁶⁷

Meget tyder således på, at forvalter Svendsen under udfoldelse af ikke så lidt snedighed var i stand til at drage fordel af den stærke reformbevægelse, der havde grebet bønderne i 1789–90. På den ene side kunne han gennemføre en omfattende modernisering af godsdriften og af fæsternes afgiftssystem. På den anden side kunne han udnytte stemningen blandt bønderne til at få dem gjort medansvarlige for finansieringen af udskiftningen. Her kom landsbyen Løvskaal, p.g.a. dens beredvillighed som betaler, til at danne et præcedens, som var imod udskiftningsforordningens ånd og bogstav, men som de øvrige landsbyer ville få svært ved at komme udenom.

Svendsen havde altså grund til at være tilfreds. Alligevel blev gennemførelsen af reformerne ikke den store succes. Samtlige hovbønder under Skjern og Karmark fik som lovet hoveriet afløst for en syv-årig periode, gældende fra 1. maj 1791. Skjerns hø- og kornavl blev solgt på auktion og græsmarkerne udlejet som planlagt – endda med ovenud gode resultater.⁶⁸ Bønderne derimod har uden tvivl været ængstelige for, om de nu også blev i stand til at klare de forøgede pengeafgifter ved hoveriafløsningen. Afløsnings-

kontrakten fik da heller ikke nogen lang levetid. Allerede året efter indgik bønderne en ny kontrakt med herskabet, men denne gang var der tale om en hoveriforening.⁶⁹ Den formelle anledning til dette skridt har sikkert været regeringens plakat af 24. juni 1791, der opfordrede til indgåelse af frivillige hoveriforeninger. Bønderne kom altså tilbage på hovmarken, og hovedgårdene blev atter bortforpagtet! (Derfor hastede det heller ikke mere så stærkt med at få Tindbæk udskiftet). Om udgangen på disse begivenheder har været et nederlag for bønderne eller en tilfredsstillende løsning for dem, er svært at sige. En bestemmelse af hoveriet har i det mindste skaffet forvalteren ro på hovmarkerne og bønderne trykthed i arbejdsvilkårene. Endelig fik fæsterne da sat – omend inddirekte – skub i udskiftningen.

Udfaldet på Ulstrup tog en anden retning. Grevinde Scheel Raben forestod som nævnt selv godsdriften. Allerede i 1789 var hun åbenbart indstillet på at få en ordening på hoveriproblemet. Svendsen foreslog i november at afskaffe alt hoveri, idet godset i stedet ansatte den fornødne arbejdskraft og anskaffede redskaber og trækdyr til at klare driften.⁷⁰ Det endelige resultat blev, at kun én af Ulstrups byer, Hjerminde, fik hoveriet afløst. De øvrige fortsatte med at yde hoveri.⁷¹ Denne udgang er bemærkelsesværdig, da Hjerminde var den eneste af Ulstrups byer med restancer af betydning. Eksemplet viser atter, at hverken godsledelse eller fæstebønder tøvede med at indgå aftale om betydelige forøgelser af pengeafgifterne.

Der findes ingen (trykte) kilder, som påviser en direkte sammenhæng mellem hoverispørgsmålet, omlægningen af godsdriften og udskiftningen af bøndergodset på Ulstrup. Det er muligt, at der slet ikke er tale om nogen sammenhæng, og at årsagerne til udskiftningen ligger et helt andet sted. Klaus

66. Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. s. 135.

67. Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. s. 77, 112–113.

68. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 38, 310, 313.

69. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 38.

70. Ole H. Christensen. Anf. arb. s. 298–299.

71. Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. s. 131.

Thingholm Kristensen skriver s. 80, at udskiftningen tilsyneladende skete efter en samlet plan, men han gør sig ingen nærmere spekulationer over baggrunden for denne plan. En forklaring kunne være, at Scheel Raben ønskede at få Ulstrup, der jo var hendes privatejendom, omdannet til stamhus. Erektionsbrevet blev udstedt d. 12. februar 1794, men forinden denne bevilling blev givet, har det mest sandsynligt været en forudsætning, at alt bøndergodset var udskiftet.⁷² Der er tegn på, at fæsterne pressede på for at få udskiftet, og man kan med vished fastslå, at de fleste blev pålagt at bidrage til finansieringen.⁷³ Disse fakta rejser det nok så pikante spørgsmål, om nådigfruen på Ulstrup ligefrem har villet manipulere med bøndernes reformiver, således at de kom til at give penge ud på et projekt, hun ifølge loven og den almindelige anstændighed selv var forpligtet til at finansiere?

Det hører med til historien, at grevinden ønskede at hjælpe sønnen over hans økonomiske uføre ved at gøre Ulstrup til stamhus. For så ville han, der havde tre søstre at dele arven efter moderen med, blive enebesidder af godset. Jørgen Scheel levede aldeles ikke op til de forventninger, moderen og søstrene med denne gestus havde tiltroet ham. Under en ny Europa-rejse kom Scheel til Napoli, hvis sol, vin og skønne kvinder tryllebandt ham til stedet i mere end tre år. Da han endelig i år 1800 vendte tilbage, havde moderen i skuffelse over sønnens adfærd forlængst ladet stamhusbrevet gå tilbage!⁷⁴

V.

Konklusionen på denne gennemgang af udskiftningen på Scheel'ernes besiddelser i Middelsom herred kan opsummeres i tre punkter: For det første viser den, hvor afgørende en grundig litteratursøgning om et historisk emne er, før man kaster sig ud i omfattende arkivundersøgelser. (Dette er jo ikke andet end en banal konstatering, men den tager ingen skade af at blive gentaget). I virkeligheden kunne forfatteren af »Når hver fik sin lod« have scoret sig ind på en brugbar arbejdshypotese alene takket være håndbøgerne (Trap, Danske slotte og herregårde, Dansk Biografisk Leksikon), de lokalhistoriske bidrag samt hvad der måtte findes af materiale i større monografier (som i dette tilfælde Hugo Mathiessens biografi). En sådan arbejdshypotese kunne have styret den endelige udvælgelse af arkivmaterialet i en frugtbar retning.

For det andet er det afgørende, at man ved studiet af udskiftningen på private godser bruger den metodisk set rigtige synsvinkel. En sådan baserer sig på den kendsgerning, at det var lodsejerne – på de private godser herremændene, der enevældigt tog beslutninger angående fællesskabets ophævelse. For at forklare en lokal udskiftningsbevægelse må det ideelle udgangspunkt derfor blive en analyse af hele godssystemets forhold, d.v.s. kombinationen af godsadministration, godsdrift og fæstegods. En ensidig gennemgang af bøndernes vilkår vil, sådan som det er tilfældet med Klaus Thingholm Kristensens bog, føre på vildspor. Kun i de tilfælde, hvor bønderne

72. Ulstrups 4-årige eksistens som stamhus er foruden Trap: *Danmark nævnt i Danske slotte og herregårde*, bd. 13, s. 181; S. Nygaard: »Len og stamhuse i Jylland«, i: *Samlinger til jysk historie og topografi*, 4. rk. III, 1917–1919, s. 198; Hugo Mathisen. Anf. arb. s. 64, 93–94. Der er naturligvis intet bevis – kun indicier – for, at udskiftningen står i forbindelse med stamhusoprettelsen. Spørgsmålet vil muligvis kunne afgøres ved at efterspore ansøgningen o. lign. dokumenter i godsarkivet eller i arkivet for Viborg landsting (oprettelsen af stamhuse skulle registreres i skøde- og panteprotokollen). Om der fra det offentlige side blev stillet krav, om, at ansøgere for at opnå stamhusbevilling skulle have fæstegodset endelig udskiftet, er et spørgsmål, som får stå hen. Men utænkeligt er det ikke, for princippet blev allerede knæsat i den »lille« forordning af 8. juni 1787 i de tilfælde, hvor hovedgårdsejere ansøgte om at måtte beholde skattefrihed ved frasalg af fæstegodset til selveje.

73. Klaus Thingholm Kristensen. Anf. arb. s. 79–80, 111.

74. Hugo Mathiessen. Anf. arb. s. 64, 93.

selv optræder som lodsejere (selvejere eller arvefæstere) er en gennemgribende analyse af deres forhold berettiget.

Klaus Thingholm Kristensen begår just de ovenfor skitserede fejl. Derfor får hans tese om sammenhængen mellem udskiftning, holdning og konjunkturer ikke den fornødne udsagnskraft. Udskiftningen i Middelsom herred var ikke noget ensidigt resultat af svingninger i den økonomiske situation på lokalt plan, men skyldtes flere forskellige faktorer.

Ikke desto mindre spiller materialistiske faktorer en betydelig rolle som forklaring på udskiftningens forløb, men de er af en helt anden sammensætning og natur, end »Når hver fik sin lod« giver udtryk for. *Godssystemets* økonomiske udvikling er afgørende, og denne er atter bestemt af faktorer som Scheel'ernes patriarkalske holdning til fæsterne, forandringer i godsledelsen i løbet af 1780'erne og fra o. 1790 stor fleksibilitet i planlægningen af frem-

tiden. Fæstegodsets økonomiske vanskeligheder i 1780'erne har naturligvis påvirket godsledelsens dispositioner, men fæsternes restancer blev aldrig af en sådan størrelsesorden, at de betød nogen afgørende kapitalbinding for godset. Her spillede de grevelige lommestarter en langt større rolle. For fæsterne kan de økonomiske konjunkturer – d.v.s. de dårlige, snarere end de gode – have påvirket deres holdning til udskiftningen.

Endelig er der nogle ikke-materielle faktorer: Disse består af (mere eller mindre) celebre begivenheder på herresæderne, aktørernes personlige egenskaber og deres politisk-ideologiske engagement. For fæstebønderne bliver deltagelsen i reformpolitikken (navnlig hoveribevægelsen) et afgørende punkt. Alle disse faktorer glider sammen under de rette historiske betingelser i 1789–90 og udløser dermed den egentlige udskiftningsbølge i herredet.